

DİVÂN-I HİKMET'İN SES UYUMU ÜZERİNE (KÖKŞETAV NÜSHASI)

Ali AKAR*
Senbek UTEBEKOV**

ÖZET

Ses uyumsuzluğu, Çağatay Türkçesi ve çağdaş Karluk lehçelerinin en önemli fonetik sorunlarından biridir. Söz konusu lehçelerle ilgili yapılan çalışmalarda da bu konu ele alınmıştır. Özellikle Kemal Eraslan, bu konu üzerinde yapmış olduğu çalışmada Çağatay Türkçesi metinlerindeki kalınlık-incelik uyumuna aykırı düşen on bir ek tespit etmiştir. Divân-ı Hikmet'in Kökşetav (Kazakistan) nüshasının ses uyumuna baktığımızda da çeşitli kelime ve ekler arasında sağlam bir uyum olmadığı görülmektedir. Ünlüler kalınlık-incelik uyumu ve düzlük-yuvarlak uyumu olmak üzere iki aşamada irdelenmiştir. Ünsüzler ise tonlu + tonlu ve tonsuz + tonsuz uyumuna uyup uymamalarına bağlı olarak sınıflandırılmış ve ele alınmıştır. Bazı ses değişmelerinden kaynaklanan kelime kökü ve gövde içindeki ses uyumsuzlukları incelenmiştir. Ses uyumunu bozan elliye yaklaşık ek tespit edilmiştir. Bu ses uyumunun dışında kalan eklerin kullanım sıklığı metinde değişiklik göstermektedir. Bu eklerden bazıları, ilk görüldükleri andan itibaren metinlerde genel temayüle aykırı kullanımlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Çeşitli nedenlerden dolayı ses değişmesine uğrayan birçok ek, ses uyumunun bozulmasına sebep olmuştur. Makalede, Divân-ı Hikmet'teki ses uyumu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divan-ı Hikmet, Kökşetav Nüshası, Ses Uyumu.

ON THE ADAPTATION OF THE DİVÂN-I HİKMET (KÖKŞETAV COPY)

ABSTRACT

Vocal disharmony is one of the most important issues regarding Chagatai Turkish and contemporary Karluk dialects. Studies on these dialects also focus on this issue. Especially, Kemal Eraslan found eleven suffixes which were contrary to palatal harmony in Chagatai Turkish texts. When we look at the vocal harmony of the Kökşetav (Kazakhstan) copy of Divân-ı Hikmet, it is seen that there is no vocal harmony between various words and suffixes. In this article, vowels were examined in terms of palatal harmony and labial harmony. Also, consonants were classified and examined in terms of voiced + voiced and unvoiced + unvoiced consonants. Vocal disharmony in root and stem of the word which results from some sound changes, were examined. Nearly fifty suffixes were found which caused to vocal disharmony. Frequency of occurrence of the suffixes which stayed out of this harmony, changes in the text. We can see some of these suffixes contrary to general use from the beginning of the texts. Many suffixes which changes in terms of vocals, stem from different reasons, caused to vocal disharmony. In this article, vocal harmony in Divân-ı Hikmet were examined.

Keywords: Divan-ı Hikmet, Kokshetav Copy, Vocal Harmony.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 19.02.2020; Yayıma Kabul Tarihi: 01.03.2020

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, MUĞLA;
ORCID: 0000-0002-2950-6940, E-posta: akar@mu.edu.tr

**Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, MUĞLA; ORCID: 0000-0003-3557-6758, E-posta: senuteb@gmail.com

Giriş

Ahmed Yesevî'ye atfedilen 400'den fazla elyazmanın olduğu kaydedilmektedir (Qurışjanov, 2010: 388). Orta Asya ülkeleri başta olmak üzere Rusya, Türkiye, İran, Mısır, Hindistan, Macaristan, Fransa, Azerbaycan, İtalya vb. ülkelerin kütüphanelerinde, müzelerinde ve şahsi kütüphanelerde Ahmed Yesevî'nin eserlerinin elyazmaları ve basma nüshaları bulunmaktadır. Bunlara rağmen *Divân-ı Hikmet*'in ilk nüshası henüz elimize geçmiş değildir. En eski nüsha hakkında bilgi ise h. 915 (M. 1509-1510) yılında yazılmış *Mihmânnâme-i Buḥârâ* adlı eserinde yer almaktadır. Eserdeki bilgiye göre, eserin yazarı olan İranlı âlim ve tarihçi Fazlullah bin Rûzbihân, Ahmed Yesevî külliyesini ziyaret etmiş ve orada Yesevî'ye ait Türkçe tasavvufî bir esere rastlamıştır. Rûzbihân'ın gördüğü fakat henüz elimize ulaşmayan bu eser hikmetlerin nüshalarının ilk örneklerinden biri olabileceğini düşündürmektedir (Qambarbekova 2011: 44; Eraslan 2012: 429).

Son dönemlerde Yesevî ve Yesevîlik üzerinde çalışmalar hız kazanmıştır. Dolayısıyla *Divân-ı Hikmet*'in şimdiye kadar gün yüzüne çıkarılmamış çeşitli nüshaları bilim dünyasına tanıtılmaktadır. Mehmet Mahur Tulum, *Divân-ı Hikmet*'in Mısır nüshasını ele alarak kapsamlı bir çalışmayı ortaya koymuştur (2019). Nadir Hasan ile Metin Karaörs de İstanbul ve Kayseri'de bulunan bazı nüshalar hakkında çalışmaları ele almıştır (Karaörs, 1993; Hasan, 2009; Hasan, 2018). Emek Üşenmez Türkmenistan Milli Elyazma Eserler Enstitüsü Kütüphanesindeki Hoca Ahmedî Yesevî ve Süleyman Bakırganî'ye atfedilen el yazmaları üzerine makale yayımlamıştır (2014). J. Arzıbayeva, Kırgızistan'ın Batken şehrindeki bir şahsın özel kitaplığında bulunan bir *Divân-ı Hikmet* nüshasının dil özellikleri üzerine çalışma yapmıştır (2019).

Bununla birlikte 2017 yılında Ercan Petek ile Serdar Dağıstan, Kazakistan'ın Kökşetav şehrinde bulunan hikmetlerin nüshaları üzerinde *Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshası* (2017) ve *Divân-ı Hikmet'in Yeni Bir Nüshası Kökşetav Nüshası* (2017) başlıklı iki makale yayımlamıştır. Nüshayı tanıtmaya amacıyla yazılan bu makalelerde eserin ilk on sayfası üzerinde dil incelemesi yapılmıştır. Bu nüsha üzerine tarafımızdan doktora tezi yapılmaktadır. Kazakistan'ın Kökşetav şehrindeki Edebiyat ve Sanat Müzesi Temel Kitaplar Bölümünde 639 no'lu kayıta bulunan bu nüsha, *Divân-ı Hikmet*'in diğer nüshaları gibi Çağatay Türkçesinin dil özelliklerini taşımaktadır. Genel olarak bazı kelimelerdeki noktalamaların eksik ya da fazla olması dışında Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin asli şekli korunmuştur. Fakat Türkçeleştirilmiş ve yazım yanlışlığından kaynaklanan kısımlar da vardır. Metin, talik yazı tipiyle yazılmış ve harekesizdir.¹ Bazı sayfalarda sayfa takip kılavuzu (reddâde) sistemi kullanılmıştır.

Bu çalışmada *Divân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshasının ses uyumuyla ilgili özellikleri incelenecektir.

Ünlü Uyumu

Bütün Altay ve bazı Ural dillerinde olduğu gibi Türkçede de ünlü uyumu düzenlidir. Fakat Orta Türkçe dönemi metinlerde, çağdaş Özbek ve Uygur Türkçelerinde (Arat 1987: 908-910; Öztürk 1994: 7-9; Coşkun 2000: 22-24) çeşitli sebeplere bağlı ünlü uyumunun bozulduğu görülmektedir. *Divân-ı Hikmet*'te de bu durumla yer yer karşılaşmaktayız.

¹ Kemal Eraslan'ın belirttiği gibi *Divân-ı Hikmet*'in yalnız St. Petersburg nüshası harekelidir (1992: 21).

Dil Uyumu (Kalınlık-İncelik Uyumu)

Karlık lehçeleri hariç gerek Eski Türkçede gerekse çağdaş Türk lehçelerinde en düzenli ses uyumlarından biri dil uyumudur. Metnimizde, bazı istisnalar ve müstensih hatasından kaynaklanan kalınlık-incecik uyumuna aykırı yazımlar dışında Türkçe kökenli kelimelerde kuvvetli bir dil uyumunun olduğu görülmektedir.

<i>âşıklarğa</i> (55a/8),	<i>karanğuluk</i> (26a/8),	<i>meclisige</i> (32b/1),
<i>azğanlarını</i> (31b/8),	<i>karındaşka</i> (43b/4),	<i>ötkenlerdin</i> (28a/9),
<i>bérmegil</i> (34a/6),	<i>kéçürgey</i> (55b/1),	<i>tüymegen</i> (47b/10),
<i>dertligke</i> (57b/3),	<i>kılmağanın</i> (78a/5),	<i>urğanlarğa</i> (50b/6),
<i>halğa</i> (6b/1),	<i>körmegeysin</i> (84b/11),	<i>yaşılırdın</i> (52a/6),
<i>istedüğümni</i> (47a/11),	<i>kulağımğa</i> (28a/6),	<i>yakğay</i> (19b/9),
<i>kaçırğay</i> (23a/6),	<i>kulaklık</i> (53b/5),	<i>yaraşmağıl</i> (46a/2),
<i>kalğanlarğa</i> (53b/7),	<i>kulğa</i> (38a/4),	<i>yaratğannı</i> (5b/11) vb.

Dil Uyumunun Bozulması

Metnimizde, bazı eklerin kalınlık-incecik uyumunun dışında kaldığı görülmektedir. Kemal Eraslan, istisnah hatalarını aşan damak uyumunun bozulmasının Klâsik Çağatay dönemi yazı dilinde çok yaygınlaştığını vurgular (1970: 113). Bu durum, genellikle ince sıradan bir kelimeye /k/, /ğ/, kalın sıradan kelimelere /k/, /g/ ünsüzlerinin getirilmesi ve /k/ > /k/, /ğ/ > /g/, /k/ > /k/, /g/ > /ğ/ ünsüzlerinin yanındaki ünlüyü de etkisi altına almasından kaynaklanmaktadır. Rabiğa Sızdıqova, *Divân-ı Hikmet'in* Semerkand nüshasında birkaç örnekte kalın sıradan kelimelere ince sıradan; ince sıradan kelimelere de kalın sıradan eklerin getirildiğini ve söz konusu olan uyumsuzluğun sadece isimlerde değil fiillerde de karşılaştığına değinmiştir². *Divân-ı Hikmet'in* Kökşetav nüshasında ise dil uyumunun bozulmasına yol açan dokuz ek tespit edilmiştir. Bu ekler sırasıyla:

{+ĞA} Yönelme Hâli Eki

Divân-ı Hikmet'te yönelme hâli eki damak uyumuna girmeyen eklerin en sık görülenlerindedir. Birçok kalın sıradan kelimeye yönelme hâl ekinin ince şekli getirilmiştir. Bu durum genellikle Arapça ve Farsça bazen de Türkçe kelimelerde karşımıza çıkmaktadır.

<i>âşıklarge</i> (50a/9),	<i>ayturge</i> (43a/10),	<i>giryānlarge</i> (83b/2),
<i>atage</i> (27b/2),	<i>bîdārlarge</i> (65b/11),	<i>tarîkatke</i> (40b/4).
<i>fülge</i> (38b/9),		

Buna paralel, birçok yerde kelimenin ince sıradan olmasına rağmen yönelme hâl ekinin kalın sıradan şeklinin getirildiği görülmektedir. Bu durumla sadece alıntı kelimelerde değil, Türkçe asıllı kelimelerde de karşılaşmaktadır.

<i>âlemğa</i> (37a/6),	<i>ibrahimğa</i> (27b/3),
<i>bidâyetğa</i> "başlamaya" (43a/8),	<i>işleriğa</i> (66b/1),
<i>çölğa</i> (66a/4),	<i>kâfirlerğa</i> (78a/7),
<i>hâzretiğa</i> (50a/6),	<i>ğudretiğa</i> (53a/2),
<i>h'âcesiğa</i> (19b/3; 22a/10),	<i>yüziğa</i> (36a/11),
<i>sînesiğa</i> "göğsüne" (6b/7),	<i>tâliblerğa</i> (41b/7; 41b/8),

2 bk. *sözlerğa, közğa; yer astıge, yakşılarge; barge, kılgen* (Sızdıqova 2014: 64-65).

sözimğa (33b/11), zikriğa (71b/9) vb.
kürsîğa “kürsüye” (47a/5),

{+IIK} Sıfat Türeten Ek

Eski Türkçede eklendiği kelimeye bulunma, aitlik, mensubiyet ve ilgi ifadesi katan bu ek, Türkçenin çeşitli dönemlerinde yaygın şekilde kullanılmıştır (Gabain 2007: 44; Eraslan 2012: 99-100; Ercilasun 2007: 167; Taş 2015: 48-57; Kalsın 2004: 106-107; Argunşah 2003: 105; Eckmann 2017: 50). Eski Türkçede ekin sonundaki ünsüz her zaman tonluydu. *Divân-ı Hikmet*'te de birkaç örnekte sonundaki tonlu ünsüz korunmuştur.³ Bununla birlikte diğer Çağatay dönemi metinlerinde (bk. Argunşah 2003: 104; Eckmann 2017: 49-50) olduğu gibi genellikle ekin sonundaki ünsüz tonsuzlaşarak diğer isimden isim yapma ekiyle karışmıştır. Sıfat türeten ek, *hüş kudretlik perverdigâr bir ü barım* (22b/2), *çın derthlknı⁴ işi érür süz ü güdâz* (63a/8) gibi bazı örneklerde dil uyumunun dışında kalmıştır.

{-mAK} Mastar Eki

Divân-ı Hikmet'te mastar eki birçok yerde yalın şekilde kullanılmıştır. Birkaç örnekte de iyelik eki, yönelme ve belirtme hâli ekleri getirilmiştir. Bu ekin kalın ve ince değişkeleri bulunmasına rağmen birkaç örnekte ince sıradan kelimelere ekin kalın şekli getirilmiştir. Bu durum ilgili kelimelerde ünlü uyumunun bozulmasına neden olmuştur.

hürkmağ (59a/8), *kiymağ* (59b/8), *küymağ* (20b/5),
izlemağ (31a/3), *kilmağın* (42b/10), *süymağ* (59b/10),
kezlenmağ (31a/4), *kirmağ* (62b/7), *tökmağ* (59a/9).

Fiil Çekim Ekleri

{-sAK} Şart I. Çokluk Eki

Hikmetlerde şart kipi, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, Eski Türkçedeki {-sAr} ekinden gelişmiş {-sA} ekiyle karşılanmaktadır. Bu ek aynı zamanda bazen dilek, istek bazen de pişmanlık anlamlarını taşımaktadır. Menimizde şart kipinin birçok örneği vardır. Bunlardan *körsak* (30b/10) örneğinde ekin dil uyumuna uymadığı görülmektedir.

{-Ġil} Emir II. Şahıs Teklik Eki

Divân-ı Hikmet'te {-Ġil} II. teklik emir kipine sık sık rastlanmaktadır. Ek, genellikle dil uyumuna uymaktadır. Aşağıdaki örneklerde ise ünlü uyumunun dışında kalmıştır.

kirmeğil (34a/4), *tiğmeğil* (3b/11), *yürmeğil* (34a/5)

{-ĠIn} Emir II. Şahıs Eki

Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde karşılaştığımız II. şahıs teklik emir kipi {-ĠIn} *Divân-ı Hikmet*'te *tapkin* “bulun, bul” (52a/6), *yatmakın* “yatmayın, yatma” (27b/10) örneklerinde kullanılmıştır. Bu örneklerde dil uyumunun bozulduğu görülmektedir.

3 Şu örneklerde de uyuma girmiştir: *yañlığ* (11b/4; 32a/4; 38a/10), *muñluğ* (14a/3), *yüzlüğ* (19a/1), *türlüğ* (12b/1; 34b/2), *atlığ* (69b/7) ~ *atlık* (10b/1; 19b/2; 55a/9).

4 Metinde دردلیقنى şeklinde yazılmıştır.

{-ĠAy} Gelecek Zaman II. Teklik Şahıs Eki

Eski Türkçe başta olmak üzere Türkçenin çeşitli dönemlerinde (bk. Tekin 2016: 172; Gabain 2007: 81-82; Hacıeminoğlu 1996: 14; Ata 2002: 50; Karamanoğlu 1994: 131; Argunşah 2013: 166) ifedeye gelecek zaman anlamı katan {-ĠAy} eki *Divân-ı Hikmet*'de sık sık karşımıza çıkmaktadır. R. Sızdıqova *Divân-ı Hikmet*'in Semerkand nüshasında geçen bu ekin Kazak Türkçesindeki gibi istek anlamının olmadığını belirtmiştir (2014: 159-160). İncelediğimiz metinde de bu ekle kurulmuş gelecek zamanın çokluk 1. ve 2. şahıslarıyla ilgili örnek bulunmamaktadır. Söz konusu ek, genellikle dil uyumuna uyarken *tilmürğay* "umarcasına bakacaksın" (43b/4), *bargey* "gideceksin, varacaksın" (20b/6) örneklerinde uyum dışı kalmıştır.

{-ĠAn} Sıfat-Fiil Eki

Eski Türkçeden beri genellikle geniş zaman sıfat-fiili olarak ve yaygın biçimde kullanılan bu ek (Eraslan 1980: 38), *Divân-ı Hikmet*'de de sıkça görülür ve müstensih hatasından kaynaklanan bazı kalınlık-incelik uyumuna aykırı yazımlar dışında ünlü uyumuna uyur.

turğan yürğan⁵ sivāğa tesbîh aytur ħudāğa (68a/3),
tofrağ bolup yér astıda bolgen⁶ yaḥşı (12b/9),
zıkrin aytıp bir dem yatıp uy(u)magenni⁷ (84b/2),
hū zıkrini ħurgen⁸ yérge körse kilmes (24a/8),
tarıċda yol adaşken⁹ reh-beri yok (20a/3),
yatsa koysa ħaċk zıkrini koymagenni (84b/3) vb.

{-ĠUIUĠ} Sıfat-Fiil Eki

Fiilden soyut ve somut adlar, araç-gereç isimleri, sık sık sıfat türeten {+ ĠU} eki ile isimden isim türeten {+IUĠ} ekinin birleşmesi sonucunda meydana gelen bu ek, hikmetlerde iki örnekte karşımıza çıkmaktadır. Eklendiği kelimeye nitelik anlamı katan söz konusu ek, *bilgülügdür* (77b/9), *sorgülügdür* (77b/10), *körgülügdür* (78b/10) örneklerinde dil uyumuna uyarken *sorgülügdür* (77b/10) örneğinde dil uyumunun dışında kalmıştır.

Dudak Uyumu (Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu)

Türkçenin tarihî dönemlerinde dil uyumu kadar sağlam olmayan dudak uyumu, (Ergin 1993: 69; Akar 2018: 106) metnimizde de genellikle aynı yönde ilerlemektedir.

yıġlamaknı (52b/8), yaratkandın (82a/4), tokukluk (70a/10),
yigitlikim (53a/7), eylemedim (35a/1), oturur (76a/4),
dānālarğa (58a/8), yétmegeni (37b/8), tururumda (8a/6),
yarılkağay (63b/2), kirmediler (40b/4), körgülügdür (78b/10),
ağritmañızlar (77b/4), küydüm (2a/3), yügürüp (28b/8) vb.

5 Metinde يورغن şeklinde yazılmıştır.

6 Metinde بولگان şeklinde yazılmıştır.

7 Metinde اويمكاننى şeklinde yazılmıştır.

8 Metinde قوركان şeklinde yazılmıştır.

9 Metinde اداشكان şeklinde yazılmıştır.

Bunlarla birlikte Eski Türkçede ünlü uyumu dışında kalan bazı kelimelerdeki düz ünlülerin yuvarlaklaşarak dudak uyumuna girdiği görülmektedir.

	<i>uyu-</i> (42a/4; 48a/74) (< <i>uyı-</i> < <i>uğı-</i> OTG, EU)
	<i>unut-</i> (5b/11) (< <i>unıt-</i> OTG, EU)
/u/ < /ı/ :	<i>boyun</i> (5b/3; 12b/1; 49b/7; 67a/9) (< <i>boyın</i> EU)
	<i>oķu-</i> (29b/1; 42b/2; 79b/5; 79b/10) (< <i>oķı-</i> OTG)
	<i>burun</i> “önce” (15b/5; 16a/1; 69b/4; 82b/2) (< <i>burın</i> EU)

/ü/ < /ı/ :	<i>büçük</i> (72a/5) (< <i>bıçuk</i> OTG)
	<i>yürü-</i> (7a/6; 28a/11) (< <i>yorı-</i> OTG)

Dudak Uyumunun Bozulması

Kelimelerde Dudak Uyumunun Bozulması

Metnimizde, bazı örneklerin düzlük-yuvarlak uyumunun dışında kaldığı görülmektedir. Kelime ve eklerde karşılaşılan bu durum, çeşitli nedenlerden kaynaklanmıştır. Bunlardan *ķayģu* (45b/10), *tamuğ* (25a/6) gibi kelimeler Eski Türkçede de bulunurken birçok kelimedeki ünlülerin düzensizliği daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir kısmı yuvarlak ünlülerin düzleşmesinden meydana gelmiştir.

/a/ < /u/, /o/ :	<i>bota</i> “deve yavrusu” (31a/5) (< <i>botu/ boto</i> OTG)
	<i>tola</i> “dolü” (6b/2) (< <i>tolu /tolo/ tolı</i> EU)
	<i>uyat</i> “ayıp, ar” (60b/8) (< <i>ubut</i> OTG)
	<i>uygan-</i> “uyanmak” (9b/1) (< <i>odun-</i> OTG)
	<i>oşal</i> “şu, iş bu” (55a/2; 55a/4) (< <i>uş+ol</i>)
/e/ < /ü/ :	<i>köterip</i> “kaldırmak” (60b/9) (< <i>kötür-</i> OTG)
	<i>bölek</i> “bölüm” (43b/10) (< <i>bölük</i> EU)
/i/ < /ü/ :	<i>köfri</i> “köprü” (10b/1) (< <i>köprüğ</i> EU)

Bir grup kelimedede de düz veya dar ünlülerin yuvarlaklaşması meydana gelmiştir.

/u/ < /a/ :	<i>ķamuğ</i> “bütün, hepsi” (8a/6) (< <i>ķamağ</i> OTG)
	<i>tanu-</i> “tanımak” (37b/7) (< <i>tanı-</i> ET)
/u/ < /ı/ :	<i>aķuz-</i> “akıtmak” (54b/10) (< <i>aķız-</i> OTG)
	<i>ķarşu</i> “karşı, karşı” (19a/6) (< <i>ķarşı</i> OTG)
/ü/ < /i/ :	<i>yétür-</i> “ulaştırmak, eriştirmek” (77a/1) (< <i>yetir-</i> ET)
	<i>tilmür-</i> “umarcasına bakmak” (43b/4) (< <i>telmir-</i> EU)

Eklerde Dudak Uyumunun Bozulması

Metnimizde, dudak uyumunun bozulması daha çok eklerde görülmektedir. Bunlardan bazıları Eski Türkçeden beri ünlü uyumuna aykırı gelme eğilimindeyken bazıları daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır.

Yapım Ekleri

Bazı yapım ekleri dudak uyumu dışında kalmıştır. Bunlardan {+çI}, {+sIz} eklerinin sadece düz şekli, {+ĜU} ekinin sadece yuvarlak şekli kullanılmıştır. {-UĜ}, {-ĜUIUĜ}

eklerinin dudak uyumuna girmiş olduğu örnekler de vardır¹⁰. Dudak uyumu dışında kalan yapım ekleri şunlardır:

{+çl} İsimden İsim Yapma Eki

Eski Türkçeden beri Türkçenin bütün dönemlerinde yaygın şekilde kullanılan bu yapım ekinin başlıca görevi meslek ve uğraşmayla ilgili isimler yapmaktır. Ek, Eski Türkçede {-çl} şeklinde görülmektedir. Bu yüzden Türkçenin çeşitli dönemlerinde olduğu gibi yuvarlak ünlüden sonra geldiği zaman uyum dışı kalmıştır. Yesevî hikmetlerinde de birkaç örneği geçen bu ek daima düzdür.¹¹ Bu yüzden *sorguçılar* (28b/3) örneğinde ünlü uyumuna uymamaktadır.

{+slz} İsimden İsim Yapma Eki

Eski Türkçede hem düz hem de yuvarlak şekli olan bu yapım eki isimlerden yokluk, bulunmama, eksiklik bildiren kelimeler yapar. Metnimizde Türkçe ve alıntı kelimelere eklenerek isim, sıfat ve zarf türetilmiştir. Daima düz ünlüdür. Bu yüzden bazen yuvarlak ünlülü heceyle biten kelimelerden sonra geldiğinde dudak uyumunun dışında kaldığı görülmektedir: *yolsız* (26a/3; 36b/5), *tüpsiz* “dipsiz” (50a/3), *özsiz* (69a/3) vb.

{+GU} İsimden İsim Yapma Eki

Eski Türkçede nitelik isimler türeten bu ek Türkçenin çeşitli dönemlerinde kalıplaşmış bazı kelimelerde karşımıza çıkmaktadır (*bk.* Tekin 2016: 81; Gabain 2007: 45; Karamanoğlu 1994: 28). Metnimizde bu ek yalnız *karanjuluk* (26a/8; 85a/4), *karanju* (49a/10) örneklerinde görülmektedir. Yuvarlak ünlülü olan bu ek tespit ettiğimiz örnekte ünlü uyumunun bozulmasına neden olmuştur.

{-kun} Fiilden İsim Yapma Eki

Eskiden beri işlek olarak kullanılan ve fiillerden kalıcı isimler ve sıfatlar türeten bu ek (Tekin 2016: 89; Eraslan 2012: 106), Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde çeşitli örnekleri tespit edilmiştir (Hacıeminoğlu 1996: 20; Kalsın 2004: 110; Karamanoğlu 1994: 41; Akar 2018: 133; Argunşah 2013: 108). Metinlerde hem düz hem de yuvarlak ünlülü deşikeleri vardır. Hikmetlerde ise yuvarlak şekliyle görülmektedir. Bu yüzden düz ünlülü fiillerden sonra geldiği zaman ünlü uyumunun dışında kalmıştır. Ancak bu ek yalnız *şatkun* “hain” (23b/6) kelimesinde kullanılmıştır.

{-UĞ} Fiilden İsim Yapma Eki

Fiillerden isim ve sıfat türeten bu ek, Eski Türkçede işlek bir ek olarak kullanılmıştır (Tekin 2016: 88; Eraslan 2012: 106). İşlevselliği, Karahanlı, Harezmi, Eski Anadolu, Kıpçak, Çağatay (Hacıeminoğlu 1996: 20-21; Kalsın 2004: 131-132; Akar 2018: 133-134; Karamanoğlu 1994: 41; Taş 2015: 153; Argunşah 2013: 108) dönemlerinde daha da gelişmiştir. *Divân-ı Hikmet*'de de hem düz hem yuvarlak ünlülü şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Fakat şu örneklerde ünlü uyumunun dışında kaldığı tespit edilmiştir: *sınuk* “kırık” (1b/6; 9a/10; 25a/5), *açuk* “açık” (3b/7), *yazuğ* “suç” (8b/1; 81b/6), *artuğ* “fazla” (37b/11), *yaruğ* “ışık” (79b/1) vb.

10 Ek, bu örneklerde dudak uyumuna girmiştir: *çürük* (40a/10); *körgülükdür* (78b/10)

11 Bu örneklerde ünlü uyumuna uymamaktadır: *yalğançılar* (66a/10; 85b/7), *elçisi* (23b/10), *yol başçısı* (23b/11).

{-dUr} Ettirgenlik Eki

Ek, Eski Türkçede de daima yuvarlaktır, bu yüzden dudak uyumunun dışında kalmış örneklere rastlanılmaktadır (Gabain 2007: 60). Söz konusu olan bu uyumsuzluk *Divân-ı Hikmet*'te devam ettiği *yağdurdu* (31b/6), *yandurgan* (85a/9), *bildürgeli* (69a/6), *kiltürgeyler* (32b/1), *kiltürgenin* (78a/4), *öltürgenedür* (48b/3), vb. örneklerde görülmektedir.

{-Ur} Ettirgenlik Eki

Eski Türkçeden beri daima yuvarlak şekli bulunan bu eke *Divân-ı Hikmet*'te aynı şekilde rastlanılmaktadır. Bu yüzden düz ünlülü fiillere eklendiğinde uyumsuzluğa yol açmaktadır: *kaçurdu* (8b/2); *içürür* (8a/10; 51a/3; 51a/5); *kêçürdi* "bağışladı" (8b/1); *kétürdi* (77a/2); *yétürdi* "ulaştırdı" (77a/1); *taturgıl* "tattır" (86b/11) vb.

{-gÜr-} Ettirgenlik Eki

Eski Türkçede birkaç örneği bulunan bu ek daim yuvarlaktır. Nitekim bazı düz ünlü fiillere getirilerek ünlü uyumunun dışında kalmıştır. Bu uyumsuzluğun daha sonraki dönemlerde de devam ettiği *yétgür* "ulaştır" (87a/7) örneğinde görülmektedir.

Çekim Ekleri

İyelik Ekleri

Dudak uyumunu sık sık bozan durumlardan biri ünsüzle biten bir kelime ile iyelik ekini birbiriyle bağlayan yardımcı ünlüyle ilgilidir. Örneğin, I. teklik iyelik eki ile ünsüzle biten fiile bağlayan yardımcı ünlü bazen dudak uyumuna uymuş¹² bazen de dudak uyumunun dışında kalmıştır.

şümülgümdin (2a/6), *yazukımnı* (8b/1), *sözimğa* (33b/10) vb.
rühım (5a/5), *hüşım* (15a/7; 61a/3),

II. teklik iyelik eki ile ünsüzle biten fiilleri bağlayan yardımcı ünlüler genellikle dudak uyumuna uyarken¹³ bazı örneklerde ise ikili durumda görülmektedir.

söziñe (38a/1) ~ *sözüñ* (58a/8), *öziñni* (45b/9) ~ *özüñni* (57b/6) vb.
öziñe (64a/4) ~ *özüñe* (60a/4),

III. teklik iyelik ekinin uyuma girdiğini sadece iki örnekte¹⁴ tespit ettik. Ek, genellikle dudak uyumunun dışında kalmıştır. Yani metnimizde III. teklik iyelik ekinin daha çok düz şeklinin kullanıldığı görülmektedir.

mi'râc tüni (80a/9), *hâknı kılı* (51a/10), *vaḥdet ḥımı* (54b/7),
ḳara ḳoynı em ḳılurlar (32b/7), *ḳaḳ yolığa* (8b/3), *nefsi üyidür* (48b/4),
âşıqlarını küyüp öçken küli (2b/9), *köñül közi* (81b/2), *ḳaḳ sözini* (6b/8),
dervişlerini ḳulḳı (5a/10), *şeytân mülki* (88b/4), *ḳaḳ sözini* (28a/6),
âşıqlarğa ḳudâ özi (82b/9), *ḳaḳ nürığa* (27a/10) *ḳalâyıḳnı tuzı* (21b/3),
köñül ḳuşı (41a/6), *tenniñ ḳusli* (48b/7), *ḳıyâmet küni* (50b/3).

12krş. *sözüm* (2a/4); *özüm* (6a/2; 47b/3; 61a/2; 83b/7); *köñlüm* (8a/7; 85a/4; 85a/6); *vücüdümni* (8b/2); *ḳolum* (13b/4); *ömrüm* (14a/7); *yüküm* (61a/2); *yolumda* (84a/7); *yolumni* (85a/3) vb.

13krş. *üyüñni* (45a/2); *özünde* (47b/1); *kögsüñ* (52a/5); *közüñ* (54a/4); *közüñe* (57b/7) vb.

14krş. *köbü* (22a/3); *otu* (70a/5) vb.

Hâl Ekleri

Metnimizde, hâl eklerinin de yer yer dudak uyumunun dışında kaldığı görülmektedir. Dudak uyumunun dışında kalan hâl ekleri şunlardır.

İlgi Hâli Eki {+nİn}

İlgili hâli, hikmetlerde genellikle ET başta olmak üzere bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi {+niñ} ekiyle karşılanmaktadır. Ek, daima düz ünlüdür. Bundan dolayı bazı örneklerde uyum dışı kalmaktadır.

manşürniñ ene'l-ħaķni (4b/8); *resülniñ dīnidin* (60b/5; 62b/8)

İlgi Hâli Eki {+nI}

Hikmetlerde sık sık görülen ilgi hâli ekinin II. tipi olan {+nI} eki her zaman düz olduğu için yuvarlak ünlü kelimedenden sonra geldiğinde ünlü uyumu bozulmaktadır.

ķulnı aġzıdın (70a/8), *yurtnı barnı* (78b/6),
ķulnı köñülni içre (30b/2; 30b/3), *vücūdumnı 'azāzīlni* (8b/2) vb.
resülni köñlige (76b/10),

Belirtme Hâli Eki {+nI}

Hikmetlerde belirtme durumu, {+nI}, {+(I)n} eki ve eksiz olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan en çok kullanılanı {+nI} ekidir. Türkçenin çeşitli dönemlerinde aynı şekilde kullanılan bu ek Eski Türkçede genellikle yalın haldeki ve iyelik ekli kelimelere getirilir (Eraslan, 2012: 136). Bununla birlikte {+nI} eki daima düzdür. Bu yüzden genellikle ünlü uyumunun dışında kalmaktadır.

taġ çölni büstān kılar (84a/1), *māl u fulnı¹⁵ süymegenni* (84b/1),
üyüñni buzġıl ey sipihr (45a/2), *yollarıġa başımnı koyup* (51b/5),
tün uyķunı ħarām kılp (88a/7), *ķeçe kündüz özni bilmey* (28a/11),
yēr kökni büstān kılgay (20b/3), *bu sözni ġaflet içinde kördüm* (19a/3),
yolumnı açar mu kin (85a/3), *dürni şadefde kördüm gevherni kân içinde* (47a/8),
uşbu yolnı zābķ eylegen (69a/8), *başımnı koyup yüzümni sürüp* (51b/5),
ħiç bilmediñ rāh tüzni (66b/7), *irenge istediğümni sordum* (47a/11),
yolnı tapķin (52a/5), *'ālīni evlādı yurtnı tutupdur* (78b/8) vb.
özümni derdke saldım (47b/3),

Belirtme Hâli Eki {+(I)n}

Metnimizde sık sık geçen belirtme hâli ekinin ikinci bir değişkesi {+(I)n}'dir. Bu ek, metnimizde genellikle Eski Türkçede olduğu gibi 3. şahıs iyelik eklerinden sonra gelir. Bununla birlikte *muħammed dey teşne bolsañ ķolun alay* (80b/2) cümlesinde geçen *ķolun* örneğinin dışında her yerde düzdür. Bu yüzden bazı örneklerde ünlü uyumunun bozulmasına yol açmıştır.

pervāne dek özin urar (20a/6), *maħşerde ķolın artında kördüm* (19a/1),
ħulle tonın seğer bolġay (41a/11), *yolnı tapķan bizge oħşaş* (4b/9),
āyet ħadīş sözin sözle (58a/7), *bir künde vaķt buyruġın kılgıl* (45b/4),
tevbe tonın kiymaķ¹⁶ kirek (59b/8), *cihān bāġın ġülin üzseñ bolur* (60a/3),

15 Bir başka yerde *pul* şeklinde yazılmıştır (72a/5).

bendem dēse ūkrin aytar (27a/6), uĉmaĝ mülkin seyrān kıllur (69a/9) vb.

Aitlik Eki {+ĠI}

Eski Türkçede isimlere getirilerek aitlik, bulunma ve bağıllık gibi ifadeler katan {+ĠI} ekine Türkçenin bütün tarihî dönemlerinde rastlanmaktadır. *Divân-ı Hikmet'te kıllıdaĝı (78a/8), kögüsümdeki (7a/1), kögsüñdeki (8a/4)* gibi bazı örneklerde bulunma hâli ekinden sonra getirilmiştir. Dolayısıyla ek dudak uyumuna uymuştur. Fakat *burunĝı (45a/3)* örneğinde bu uyumun gerçekleşmediği görülmektedir.

Fiil Çekim Ekleri

Zaman Ekleri

Dudak uyumunun dışında kalan eklerden biri görülen geçmiş zaman kipleridir. Metnimizde, oldukça sık kullanıldığı görülen geçmiş zaman eklerinde düzensizlik görülmektedir.

{-dIm, -dUm} Görülen Geçmiş Zaman I. Teklik Şahıs Eki

Eski Türkçede dudak uyumuna uygun olan bu ek (Gabain 2007: 80), Eski Anadolu Türkçesinde /m/ ünsüzünün etkisiyle yuvarlaklaşmıştır (Akar 2018: 109). *Divân-ı Hikmet'te* ise görülen geçmiş zaman I. teklik şahıs ekinin yuvarlak ve düz şekilleri bulunmasına rağmen¹⁷ birkaç örnekte dudak uyumunun bozulduğu gözlemlenmektedir.

sordım (73b/1) ~ sundım (12b/1)

Bununla birlikte bu ek, bazı örneklerde değişkenlik gösterip bazen dudak uyumuna girmiş, bazen de aykırı düşmüştür.

boldım (3b/1; 9a/1; 9a/2) ~ boldum (4b/7; 7b/1; 7b/2; 7b/3; 8b/12; 9a/8; 12a/7),
öldüm (16a/1) ~ öldim (43a/7; 79b/2),
yürdim (21b/4; 3a/5) ~ yürdüm (21b/4; 3a/5; 11b/3; 14b/11; 74a/6),
öttim (1a/6; 10a/8) ~ öttüm (34b/9; 47a/3),
koydım (6b/7) ~ koydum (67a/10; 74a/7; 79a/10)

{-diñ} Görülen Geçmiş Zaman II. Teklik Şahıs Eki

Metnimizde, görülen geçmiş zaman II. teklik şahıs ekinin yuvarlak ünlülü şekli bazı örneklerde kullanılmıştır¹⁸. Buna rağmen *yürürdiñ (28b/6)* örneğinde yuvarlak ünlüden oluşan bir kelimeye ekin düz ünlülü şekli getirilmiştir. Dolayısıyla dudak uyumu bozulmuştur.

{-dUĝ} Görülen Geçmiş Zaman I. Çokluk Şahıs Eki

Metnimizde, görülen geçmiş zaman genellikle I. çokluk şahıs ekinin yuvarlak şekli kullanılmıştır. Bu yüzden *kılduĝ (30a/11)* örneğinde düz ünlülü bir kelimeye gelerek ünlü uyumunun dışında kalmıştır.

16 Metinde كيماق şeklinde yazılmıştır.

17 krş. *kördüm (3b/9; 7a/9; 18a/5; 18b/4); süydüm (4a/10); oydum (13a/6); toydum (13a/7); küydüm (13b/11); yumdum (13b/11)* vb.

18 krş. *bolduñ (45b/6); tutuñ (80a/10)*.

{-DI} Görülen Geçmiş Zaman III. Teklik ve Çokluk Şahıs Eki

Metnimizde, görülen geçmiş zaman III. teklik şahıs ekinin sadece düz ünlülü şekli vardır. Dolayısıyla bu ek yuvarlak ünlülerden oluşan fiillere getirildiği zaman dudak uyumu bozulmaktadır.

<i>koydurdılar</i> (7b/9),	<i>soldı</i> (9b/8),
<i>küydürdiler</i> (7b/9),	<i>sundı</i> (55a/1),
<i>öldi</i> (8b/10),	<i>boldı</i> (4b/4; 10a/1; 17b/4; 21b/2),
<i>ötti</i> (3a/8; 6b/8; 9b/9; 14a/7; 61a/6),	<i>tutti</i> (3a/9; 9b/11; 53a/9; 79a/6),
<i>sökti</i> (2a/6; 8b/6),	<i>yutti</i> (12a/4; 79a/8),
<i>toldı</i> (9a/3; 26a/11),	<i>kördi</i> (42a/11; 76a/6),
<i>urdu</i> (37a/4),	<i>ķondi</i> (80b/9) vb.

{-Ur, -Ar} Geniş Zaman III. Teklik Şahıs Eki

Eski Türkçede çoğunlukla ünlüsü U'lu, nadir olarak A'lı, birkaç örnekte de I'lı (Gabain 2007: 80) şekilleri bulunan bu ekin *Divân-ı Hikmet*'de U'lu ve A'lı şekilleri kullanılmaktadır. Bunlar genellikle ünlü uyumuna uymaktadır¹⁹. Fakat birçok örnekte dudak uyumuna aykırı düştüğü görülmektedir. Bu ekin A'lı şekli bazen yuvarlak ünlülü fiillerden sonra gelerek dudak uyumunun bozulmasına sebep olmaktadır.

<i>boyar</i> (36b/2; 71b/7),	<i>körer</i> (13a/2; 14a/10; 21a/9; 39a/2),
<i>buzar</i> (69a/4),	<i>koyar</i> (29a/6; 48b/10),
<i>köçer</i> (40b/10),	<i>küler</i> (38a/9; 60a/8; 71b/6),
<i>ķonar</i> (71a/2),	<i>öler</i> (9b/10; 16b/11; 45a/4),
<i>köner</i> "katlanır" (36a/11),	<i>öter</i> (35a/11; 53b/9; 57a/4; 71b/4),
<i>sürer</i> (20a/7),	<i>sorar</i> (26b/10; 28a/2; 28a/4),
<i>tolar</i> (84a/10),	<i>uçar</i> (36a/6; 39b/7; 40a/8; 48a/7),
<i>turar</i> (19a/16),	<i>yutar</i> (19b/1),
<i>ķoşar</i> (58b/3),	<i>küyer</i> (56b/3),
<i>köterür</i> (29b/2),	<i>öçer</i> "söner" (85a/9),
<i>süyer</i> "sever" (36b/1),	<i>solar</i> (39a/6),
<i>tüşer</i> (60a/9),	<i>urar</i> "vurur" (20a/6; 57b/9).

Bazen de U'lı şekli düz ünlülü fiillerden sonra gelerek dudak uyumunun bozulmasına sebep olmaktadır.

<i>barur</i> (43a/8),	<i>yaşursam</i> "gizler" (26b/5),	<i>ķalur</i> (43a/4),
<i>bêrür</i> (54a/11; 73a/1),	<i>ķeñür</i> "genişler" (50a/11),	<i>yatur-sın</i> (28b/2),
<i>bilür-min</i> (33a/8; 50b/2),	<i>ķilür</i> (43b/2; 43b/5; 49a/4),	<i>yéyürler</i> (55b/4).
<i>êrür</i> (16a/11; 50a/9),	<i>yarur</i> "patlar" (20b/4; 50a/10),	

Bununla birlikte bazı kelimeler hem U'lı hem de A'lı şeklini alarak ekin iki şekli de kullanılmıştır.

19 krş. *ķatar* (19b/2); *āgrar* (20a/5); *tartarlar* (21a/11; 34a/7; 64a/4); *artar* (21a/2); *yanar* (22a/1); *tanar* (22a/1); *aķar* (26a/1; 28b/4; 38a/5); *aytar* (27a/6); *aķar* (29a/4; 36a/2; 36b/11; 40a/4; 41a/3); *ķakarlar* (32b/8); *satar* (33a/3; 38b/9); *aldarlar* (34a/3); *ķaķar* (36b/3; 39a/5; 39a/10; 39b/3); *tatar* (38a/7); *saķar* (39b/11; 40a/6); *sayrar* (43b/7); *ayrıldur* (49a/7); *tıElar* (50b/11); *yıġlar* (55a/9; 55b/4); *taparmin* (64b/2); *biter* (8a/3); *ķezerler* (32a/4) vb.

<i>alur</i> (33b/10; 33b/7; 43a/2; 53b/2) ~ <i>alar</i> (50b/9),
<i>aytur</i> (25a/1; 33a/7; 64b/3; 68a/1; 70b/10; 83a/2) ~ <i>aytarlar</i> (33a/8),
<i>barur</i> (43a/8) ~ <i>bararsın</i> (60a/6),
<i>bolur</i> (21/4; 29b/3; 43b/6; 43b/10; 55b/6) ~ <i>bolar</i> (3ab/9)
<i>kılır</i> (5a/11; 16b/8; 19b/5; 21a/8; 32b/5; 34b/11; 55b/3) ~ <i>kılar</i> (19b/2; 32b/4; 65a/10).

{-miş-min} Öğrenilen Geçmiş Zaman I. Teklik Şahıs Eki

Metnimizde, nadir kullanılan bu ek, Eski Türkçede olduğu gibi düzdür. Bundan dolayı *yürümüş-min* (67b/6) örneğinde yuvarlak ünlülü fiile getirilerek dudak uyumu bozulmuştur.

{-ĠUm} Gelecek Zaman I. Teklik Şahıs Eki

İki örneği bulunan bu ek düz ünlülü fiile gelerek uyum dışında kaldığı *ayğum* (67b/5), *yeşküm* (40b/8) örneğinde görülmektedir.

{-dUr} Bildirme Eki

Eski Türkçenin *turur* (< *tur-ur*) fiilinden gelişen {-dUr} eki daima yuvarlaktır. Bundan dolayı bazı sözlerde dudak uyumunun bozulmasına yol açmıştır.

<i>adaşmaydur</i> (29a/9),	<i>çıkıpdur</i> (5a/5),	<i>şerī'atdur</i> (11b/5),
<i>ayrılardur</i> (49a/7),	<i>émesdür</i> (74b/9),	<i>tilegenidür</i> (68a/11),
<i>berāberdür</i> (78a/11),	<i>ğazāsıdur</i> (23b/5),	<i>titreşedür</i> (49b/6) vb.
<i>béredür</i> (49b/2),		

{-ptUr} kipinin sonundaki /r/ sesinin erimesiyle meydana gelen {-ptU} öğrenilen geçmiş zaman III. teklik şahıs eki, *bolmaptu* (76b/11) örneğinde dudak uyumunun dışında kalmıştır.

{-sUn} III. Teklik Şahıs Emir Eki

Eski Türkçede {-zUn} biçimiyle görülen bu ek daima yuvarlakta (Gabain 2007: 79). Metnimizde de bu III. teklik emir ekinin genellikle yuvarlak şekli kullanılmıştır²⁰. Bu ek bazı örneklerde düz ünlülü fiile gelerek dudak uyumunun bozulmasına sebep olmuştur.

<i>añlasun</i> (44b/11),	<i>kalmasun</i> (1a/10),	<i>koymasun</i> (44a/4),
<i>alsun</i> (4a/11; 72b/5),	<i>kalısun</i> (4b/2),	<i>neylesün</i> (49b/10),
<i>aytsun</i> (32a/5),	<i>kılmasun</i> (44b/7),	<i>salsun</i> (4b/1; 72b/4),
<i>bérsün</i> (24b/5),	<i>kılsun</i> (50a/5; 53b/1),	<i>yatmasun</i> (44a/7),
<i>bolmasun</i> (44a/9),	<i>kılsün</i> (50a/6; 72b/3),	<i>yürmesün</i> (44a/5; 44b/1).
<i>démesün</i> (44b/3; 44b/5),		

{-ĠII} II. Teklik Şahıs Emir Kipi Eki

Daima düz ünlülü olan bu ek, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra gelerek uyum dışında kalmıştır.

<i>bolğil</i> (24b/8; 65a/9; 80a/5),	<i>sunğil</i> (5b/3),	<i>urğil</i> (65b/6),
<i>körgil</i> (44a/2; 56b/7; 59a/4),	<i>toyğil</i> (80a/5),	<i>üzğil</i> (60a/4),

20 III. teklik emir ekinin olumsuzluk {-mA} ekinden sonra düz şekli kullanılmıştır: *süymesin* (44b/9); *yémesin* (16b/3).

korçkıl (60a/5), *turğıl* (24b/8; 34a/1), *yutkıl* (58b/11) vb.
ötkil (82a/9), *tutkıl* (54b/5),

{-kin} II. Teklik Emir Kipi Eki

Oldukça seyrek görülen bu ekin sadece düz ünlülü şekliyle karşılaşmaktayız. Yalnızca *öpkin* (52a/7) örneğine rastlanmıştır.

{-dUK} Sıfat-Fiil Eki

Tek örnekte kullanılan bu ekin düz ünlülü fiile gelerek uyum dışında kaldığı *istedüğümüni* (47a/11) örneğinde görülmektedir.

{-UrĠA} Zarf-Fiil Eki

Pek az örneği bulunan bu ek *ayturğa* (61b/4) örneğinde düz ünlülü fiile gelerek dudak uyumunun dışında kaldığı görülmektedir.

{-ĠUnĠA} Zarf-Fiil Eki

Birleşik yapıdaki bu ekin {-ĠUn} kısmı daima yuvarlak olduğu için düz ünlülü fiillere getirildiğinde dudak uyumunun bozulmasına yol açmaktadır. *tartmağunça* (81a/6), *atğunça* (25b/9; 70a/6; 73b/10; 88b/5), *açğunça* (14b/8) vb.

{-(y)ü} Zarf-Fiil Eki

Çok az örneği bulunan bu ekin düz ünlülü fiillere eklenerek dudak uyumunun dışında kaldığı metinde birkaç kere geçen *téyü* (1b/1; 6a/4; 84b/6) ve *yétü* (32a/5) örneklerinde görülmektedir.

{-I/ -U} Yardımcı Ses

{-p} zarf-fiil eki ünsüzle biten fiillerden sonra geldiğinde bir yardımcı ses almaktadır. U ve I'lı şekilleri olan bu yardımcı ses dudak uyumuna uymaktadır. Ancak *küydürüp* (74a/3) örneğinde ise uyum dışında kaldığı görülmektedir. Fakat bunun müstensih hatası olabileceği düşünülmektedir.

Ünsüz Uyumu

Divân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshasında Eski Türkçede kelime içinde bulunan tonsuz ünsüzler bazı kelimelerde tonlulaşmıştır. Dolayısıyla Eski Türkçede ünsüz uyumuna uymayan bazı kelimeler *Divân-ı Hikmet'te* ünsüz uyumuna girmiştir.

/d/</t/: *kündüz* (38a/5; 48a/4; 56a/9; 70b/5; 72a/7; 82b/6) (< *küntüz* OTG),
anda (21b/4; 28a/2; 28a/4; 29a/2; 50b/7; 56b/1; 58b/7) (< *anta* OTG).

Kimi araştırmacılar, Çağatay dönemi metinlerindeki sağlam bir ünsüz uyumundan bahsetmek zor olduğunu belirtmektedirler (Argunşah 2013: 88; Eraslan 1999: 71; Yücel 1995: 54). *Divân-ı Hikmet'te* de bu durum yer yer karşımıza çıkmaktadır. Yani metnimizde tonludan sonra tonlu; tonsuzdan sonra tonsuz gelmesi kuralına aykırı örnekler oldukça çoktur. Genellikle tonsuzla biten bir kelimedenden sonra tonluyla başlayan bir ekin getirilmesi yaygındır. Bu uyumsuzluğun bazıları tonsuz şekli bulunmayan eklerden kaynaklanmaktadır. Örneğin, bulunma ve ayrılma hâli eklerinin sadece /d/li şekli olmasından dolayı bunlar tonsuzla biten bir kelimedenden sonra geldiğinde ünsüz uyumu bozulmaktadır.

{+ĠA} Yönelme Hâli Eki

İncelediğimiz metinde yönelme hâli eki genellikle ünsüz uyumuna uymaktadır.

hakka (2b/3), taşka (3b/11), 'arşka (8a/4),
otka (2b/5), içke (4b/1), tarikatke (10b/6) vb.

Bazı örneklerde ise tonsuzdan sonra bir tonlu getirilerek ünsüz uyumunun bozulmasına yol açmıştır: *almağğa* (43a/5), *otğa* (55a/10) ~ *otka* (20b/2; 57b/6).

{+DA} Bulunma Hâli Eki

Hikmetlerde bulunma hâli eki olarak Türkçenin çeşitli lehçelerinde olduğu gibi {+dA} eki kullanılmıştır. Bu ekin yalnız tonlu şekli mevcuttur. Bu yüzden tonlu ünsüzlerden sonra geldiğinde ünlü uyumuna uymaktadır.

bizde (5a/9), közde (75b/5), yaşda (7a/8),
dilde (24b/11), tilde (2a/8; 25a/1), yolda (1b/1) vb.

Birçok örnekte bazı ünlülerden sonra geldiğinde ünsüz uyumuna girmektedir.

āstānede (7a/10), dīlide (20a/4), lebinde (18b/2) vb.
kaşıda (56a/4), lahzada (86a/7), astıda (1b/7).

Birçok örnekte ise bazı tonsuz ünsüzlerden sonra geldiğinde ünsüz uyumu bozulmuştur.

tarikda (20a/3), törtde (8b/12; 13b/6), edālikda (57a/9), otda (51a/4).

{+dIn} Ayrılma Hâli Eki

Hikmetlerde ayrılma durumunda Eski Uygur döneminden itibaren kendini göstermeye başlayıp (Gabain 2007:64) Karahanlı, Harezmi, Çağatay dönemlerinde {-dIn} eki yaygınlık kazanmıştır. Ekin başında bulunan ünsüz daima tonludur. Bu yüzden ünlülerden ve tonlulardan sonra geldiği zaman ünsüz uyumuna uymaktadır.

andın (1a/7), irenlerdin (14a/4), sebebdin (5a/11),
cāndın (1a/6), meydin (1a/7), şūmluğimdın (2a/6),
cür'asındın (1b/9), nāgehāndın (8a/6), yārānlardın (4b/5).
'ilmidın (4b/2), rahmetiñdin (11b/11), anadın (75a/10),
yanımdın (47a/2), behāyimdin (57b/10), hemedin (86b/6).

{-dIn} eki bazen tonsuzlardan sonra geldiğinde ünsüz uyumunun dışında kalmaktadır.

otdın (20b/2), āhiretdin (58a/3), hağdın (59a/6),
işkdın (65b/8), kökdin (25b/3), mülkdin (30a/2).
halğdın (22a/1), haqikatdın (6a/7),

{-ĠAn} Sıfat-Fiil Eki

Eski Türkçede {-gAn} olduğu için bu ek yer yer tonsuzla biten fiillerden sonra geldiğinde ünsüz uyumunun dışında kalmaktadır. *Divân-ı Hikmet*'te ise genellikle ünsüz uyumuna uymaktadır. *çıkkan* (8a/4; 42b/6), *ağkan* (20b/3; 54a/1), *uğkan* (50a/5),

yıkkanlar (73a/11), vb. Ancak *könlüm kırkğan cānım biryān hāne virān* (10a/11) örneğinde {-ĠAn } sıfat-fiil ekinin ünsüz uyumunun dışında kaldığı görülmektedir.

{+DÜr} Bildirme Eki

Eski Türkçenin *turur* (< *tur-ur*) fiilinden gelişen {-dÜr} eki *Divân-ı Hikmet*'te her zaman tonludur. Bundan dolayı bu ek bazen ünsüz uyumuna uyar: *köptur* (10a/4), *yoğtur* (64b/6) vb. Bazen de ünsüz uyumunun dışında kalır. *çıkıpdur* (5a/5), *şerî'atdur* (11b/5), *êmesdür* (74b/9).

{-ĠII} Emir Kipi

Metinde, bu ekin hem tonlu hem de tonsuz şekilleri vardır. Bu yüzden genellikle ünsüz uyumuna uyar.

<i>ayğıl</i> (24b/3; 37a/9),	<i>içkil</i> (59b/2),	<i>sunğıl</i> (5b/3),
<i>bağlağıl</i> (46a/2),	<i>kılğıl</i> (5b/4; 14b/6),	<i>tartkıl</i> (17a/11),
<i>bolğıl</i> (10b/4),	<i>ötkil</i> (82a/9),	<i>tutkıl</i> (54b/5),
<i>dêğil</i> (5b/2),	<i>salğıl</i> (23a/11; 27a/4),	<i>üzğil</i> (60a/4).
<i>étkil</i> (66b/9),		

Bazen aynı kelimeye ekin hem tonlu, hem tonsuz şekli getirilmiştir. Bundan dolayı ünsüz uyumunun bozulduğu görülmektedir.

açğıl (87a/9) ~ *açkıl* (22b/7), *tutğıl* (34a/1) ~ *tutkıl* (54b/5), *kaçğıl* (34a/2) vb.

Sonuç

Divân-ı Hikmet'in mevcut nüshalarının hepsi ses ve şekil bakımından Çağatay Türkçesinin özelliklerini taşımakta olduğunu birçok araştırmacı tarafından tespit edilmiştir. Bulunduğu yerden dolayı *Divân-ı Hikmet*'in *Kökşetav nüshası* olarak adlandırdığımız metnin de Çağatay Türkçesiyle kaleme alındığı açık bir şekilde görülmektedir. Ses özelliklerine baktığımızda Eski Türkçedeki birçok kelimenin ses değişmesine uğraması sonucunda, Eski Türkçedeki ses uyumuna uymayan bazı kelimeler ses uyumuna girmiş ve Eski Türkçedeki ses uyumuna uyan bazı kelimeler ise ses uyumunun dışında kalmıştır. Metinde, kelimeler ve ekler arasında da sağlam ses uyumunun olmasına rağmen kırkı aşkın ekin ünlü uyumunun, altı ekin ünsüz uyumunun dışında kaldığı görülmektedir. Bu uyumsuzlukların bazıları Eski Türkçeden beri aynı şekilde yaşamakta olan eklerde görülmektedir. Bazı eklerde görülen uyumsuzluklar ise çeşitli nedenlerden dolayı meydana gelen ses değişimlerinden kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKAR, A. (2004). “-ĠAn Eki”. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (20-26 Eylül). C. I. Ankara: 85-95.
- AKAR, A. (2008). “Dede Korkut Kitabı'nda Tur- Fiili”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume III/1: 1-5.
- AKAR, A. (2018). *Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- ARAT, R. R. (1987). "Özbek Türkçesinde Ek Uyumsuzluğu". *Makaleler*. C. I. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Merkezi.
- ARGUNŞAH, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul Kesit Yayınları.
- ARZIBAYEVA, Z. (2019). "Dîvân-ı Hikmet'in Yeni Bir Nüshası Üzerine". *Yeni Türkiye*. 105: 417.
- ATA, A. (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- COŞKUN, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ECKMANN, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERASLAN, K. (1970). "Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dâir". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 18: 113-124.
- ERASLAN, K. (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2007). *Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGİN, M. (1993). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- GABAIN, A. von. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HASAN, N. (2009). "Divan-ı Hikmet'in İstanbul'daki Bir Nüshası Hakkında". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2: 79-82.
- HASAN, N. (2018). "İsmetullah Yesevi'nin Özel Arşivindeki "Divân-ı Hikmet" Nüshası Üzerine Bazı Mülâhazalar". *VI. Uluslararası Şeyh Şa'ban-ı Velî Sempozyumu -Yesevîlik (23-25 Kasım 2018)*. Kastamonu: 601-606.
- KALSIN, Ş. (2004). *Harezm Türkçesinde İsim*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KARAMANOĞLU, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAÖRS, M. (1993). "Kayseri'de Bulunan Bir Divan-ı Hikmet Basması". *Ahmed Yesevi'nin Yayınlanmamış Hikmetleri*. *Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri (26-29 Mayıs)*. Kayseri: 237-254.
- PETEK, E. – S. DAĞISTAN (2017a). "Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasının Dili". *Akademik Bakış Dergisi*. 63: 111-119.
- PETEK, E. – S. DAĞISTAN (2017b). "Dîvân-ı Hikmet'in Yeni Bir Nüshası Kökşetav Nüshası". *TDK Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi*. Bahar-Spring: 207-233.

- QAMBARBEKOVA, G. A. (2011). "Mehman-Name-iy Buhara Şığarmasınıñ Zerttelüwi jäne Onıñ Qazaq Tiline Avdarılıw Mäseleleri". *İzvestiya NAN. C. 2. Almatı: Seriya Obçsestvennih Navuk: 42-47.*
- QURIŞJANULI, Ä. (2011). *Til Tarihi Tuvralı Zertteveler.* Almatı: Qazaq Memlekettik Qızdar Pedagogikalıq Universiteti Baspası.
- SIZDIQOVA, R. (2014). *Yasavi Hikmetteriniñ Tili.* Almatı: El-Şejire Baspası.
- TAŞ, İ. (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜŞENMEZ, E. (2014). "Türkmenistan Milli El Yazma Eserler Enstitüsü Kütüphanesi ve Kütüphanede Saklanan Hoca Ahmedi Yesevî-Kul Süleyman Bakırganî (Hâkim Ata) Yazmaları Hakkında (Türkmenistan Milli Golyazmalar Enstitüsü)". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turcic, IX/3: 1551-1579.*
- YÜCEL, B. (1995). *Bâbûr Dîvânı.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

